

КОНСТИТУЦІЙНЕ Й МУНІЦИПАЛЬНЕ ПРАВО

Олександр Васильович Скрипнюк,
*д-р юрид. наук, професор,
академік НАПрН України,
м. Київ*

УДК 340:341.177

ПРАВА ТА СВОБОДИ ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА: МІЖНАРОДНІ СТАНДАРТИ, НАЦІОНАЛЬНА ПРАКТИКА І ПРОБЛЕМИ ЇХ КОНСТИТУЦІЙНОЇ МОДЕРНІЗАЦІЇ В УКРАЇНІ

У статті аналізуються деякі проблеми, що виникають у зв'язку з імплементацією європейських стандартів прав людини в українське законодавство. Розглядаються можливі шляхи підвищення ефективності прецедентної практики Європейського суду з прав людини. Всебічно обґрунтовується думка, що в новій Конституції України формулювання конкретних прав повинні бути викладені таким же чином, як це має місце в Європейській конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р.

Ключові слова: права людини, Страсбурзький суд, імплементація міжнародних стандартів, класифікація конституційних прав, Конституція України 1996 р.

Із розвитком України як демократичної, правової, соціальної держави зростає потреба у вдосконаленні національних і міжнародних юридичних механізмів утвердження й забезпечення конституційних прав та свобод людини. Закономірно, що саме ці права і свободи, їх гарантії визначають гуманістичний вимір Української держави і її громадянського суспільства, їх потенційні й реальні перспективи подальшого розвитку на шляху до утвердження демократії і верховенства права.

Україна завжди була вірною своїм міжнародним зобов'язанням у галузі прав людини. Зараз Європейська конвенція про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. (далі – Євроконвенція), найстаріший серед регіональних договорів про права людини й один з найавторитетніших міжнародно-правових документів у цій галузі, інші міжнародні пакти про права служать надійним орієнтиром для європейського гуманітарного розвитку України.

Загальновідомо, що права та свободи, що містяться в цьому міжнародно-правовому документі, – це мінімальні європейські стандарти у сфері прав людини, які повинні знаходитися в підґрунті діяльності держав-учасниць Євроконвенції. Україні, як і іншим державам-членам Ради Європи, належить застосовувати ці стандарти у своєму законодавстві і правозастосовній практиці, однак за нею залишається свобода вибору засобів їх використання.

Говорячи про значення Євроконвенції, слід зазначити, що саме вона заклала конституційні підвалини становлення в Україні якісно нової системи утвердження й захисту прав і свобод людини, позитивно вплинула на демократизацію діяльності українських судових і правоохоронних органів, усієї системи органів державної влади й органів місцевого самоврядування, їх посадових осіб і службовців. Із прийняттям у 1996 р. Верховною Радою України Конституції основні положення розглядуваного правового акта були відтворені в розділі II «Права, свободи та обов'язки людини і громадянина».

Зокрема, в Конституції України закріплено: право на життя (ст. 27); право на повагу гідності (ст. 28); право на свободу й особисту недоторканність (ст. 29); недоторканність житла (ст. 30); таємниця листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції (ст. 31); невтручання в особисте й сімейне життя (ст. 32); свобода пересування, вільний вибір місця проживання для тих, хто на законних підставах перебуває на території України, право вільно залишати територію України, за винятком обмежень, які встановлюються законом (ст. 33); право на свободу світогляду й віросповідання (ст. 35); право на свободу об'єднання в політичні партії та громадські організації (ст. 36).

До того ж Основний Закон країни затвердив європейські принципи національного й міжнародного судового захисту прав і свобод людини. Так, згідно зі ст. 55 Конституції права та свободи людини і громадянина захищаються судом; кожен має право після використання всіх національних засобів правового захисту звертатися за захистом своїх прав і свобод у відповідні міжнародні судові установи або у відповідні органи міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна.

Зрозуміло, що підвищення ефективності норм, які містяться в досліджуваному міжнародному документі, може бути досягнуто шляхом їх імплементації в національне право держав-учасників цієї Конвенції з подальшим наданням їм пріоритетної сили на одному рівні з нормами конституції, якщо буде передбачено правило про пряме застосування положень Євроконвенції в національній правовій системі. Інший шлях передбачає створення на національному рівні кожної держави-учасниці цієї Конвенції внутрішнього механізму контр-

олю за дотриманням її положень, у тому числі щодо дотримання формальних вимог, а також закріплення можливостей подальшого звернення до Європейського суду з прав людини, якщо та чи інша складна проблема не вирішена на національному рівні. В Україні остання позиція частково втілена в Законі «Про виконання рішень та застосування практики Європейського Суду з прав людини», прийнятому 23 лютого 2006 р.

Разом із тим усі названі нормативно-правові й інституційні механізми утвердження й забезпечення прав і свобод людини на національному й міжнародному рівнях не можуть вважатися універсальними. Ефективність реалізації конституційних прав і свобод людини залежить також від багатьох інших чинників: правотворчої, правозастосовної і правозахисної діяльності суб'єктів конституційного права, рівня їх правосвідомості, розвитку відповідних напрямів конституційно-правової науки й освіти і т.д. У зв'язку із цим треба детальніше дослідити питання визначення конституційних прав та свобод людини і громадянина, їх класифікації й загальної юридичної характеристики основних видів цих прав.

Як відомо, визначальним складовим елементом конституційно-правового статусу особи є інститут прав та свобод людини і громадянина в Україні. Його потрібно розглядати в органічному зв'язку з інститутом громадянства, оскільки вказані права і свободи визначають сутність і зміст правових зв'язків людини й держави. Хоча не можна погодитись із твердженням деяких учених, що права і свободи особи зумовлені її громадянством. Адже як відомо, іноземці, особи без громадянства й біженці, які законно перебувають на території України, мають фактично ті ж права й обов'язки, що і її громадяни, за винятком окремих політичних прав, що належать виключно громадянам України. До них належить право обирати й бути обраним, право на участь у всеукраїнському й місцевих референдумах і деякі інші.

Конституційні права і свободи людини (які ще називають «основними» або «фундаментальними»), як декларує ч. 2 ст. 3 Конституції, «визначають зміст і спрямованість діяльності держави». Вони становлять собою не тільки важливий елемент конституційно-правового статусу людини і громадянина, самостійний інститут конституційного права, що визначає соціальну спрямованість Української держави, а й основну сентенцію національного конституціоналізму. У цьому сенсі можна погодитися з російським ученим М. В. Вітруком, що в онтологічному розумінні прав особи не існує поза формами суспільної свідомості, тобто поза існуванням ідей та уявлень про права індивіда [1, с. 226]. При цьому сам концепт цих прав сформовано філософами Відродження й Реформації задовго до свого вноормування у перших конституціях і конституційних актах.

Ідеї невідчужуваності прав людини, якими він наділений від народження, поряд з ідеями рівності людей стали тим внеском прихильників ідей та ідеалів природного права, якими вони збагатили гасла буржуазно-демократичних революцій і воєн за незалежність у Європі й Північній Америці. Не дивно, що першими у світі конституційними за своєю суттю і змістом актами стали

декларації прав людини, які й досі зберігають свою силу у Франції, США та інших країнах світу (американський Білль про права 1789 р., французька Декларація прав і свобод людини і громадянина 1789 р. та ін.). Саме вони були покладені в підґрунтя перших загальновідомих конституцій і конституційних актів, а Загальна декларація прав людини (1948 р.) сьогодні визнана фактично всіма державами світу.

Конституційні права і свободи сформувалися історично, з року в рік їх юридичний каталог незмінно розширювався. Перші конституційно закріплені права та свободи людини і громадянина, як правило, визначали громадянські, політичні й економічні права. Конституціями того часу обмежувалося втручання держави у сферу природних прав людини, а також гарантувалася певна економічна свобода людей. Це сприяло зародженню їх політичних прав як продукту залучення громадян до публічної діяльності. Після Другої світової війни у конституціях були закріплені соціальні й культурні права, а в новітніх конституціях, до яких належить і Конституція України 1996 р., поряд з розширенням системи громадянських, політичних, економічних і культурних (духовних) прав та свобод, введені доповнення щодо нових видів прав і свобод – інформаційних та екологічних. З часом все більше набирає обертів і стверджується думка про належність кожній людині права на мир, тобто права жити у світі без воєн. До того ж в умовах глобалізації закріпленню нових прав людини в національних конституціях передують їх міжнародно-правове визнання.

Історизм генези прав людини дає підстави вченим розрізнати декілька так званих «поколінь» розвитку й удосконалення прав людини [Див.: 4, с. 136, 137; 3, с. 214], але ХХІ століття ознаменовувалося не стільки появою нових прав, скільки прагненням домогтися реального змістовного наповнення вже закріплених у конституціях і конституційних актах прав і свобод людини. У цьому сенсі заслуговують на увагу заклики українських політиків, державних діячів, учених і представників експертного середовища переосмислити закріплені в Конституції України права та свобод людини і привести їх у відповідність із сучасними політико-правовими реаліями.

Розвиток прав і свобод людини, їх нормування в національних і міжнародних актах передбачають необхідність їх відповідного теоретико-методологічного забезпечення, що сприяє проведенню численних досліджень цих прав і свобод і їх окремих видів.

Дискусії серед науковців точаться з приводу розмежування категорій «право» і «свобода», що історично сформувалися під впливом генези правових систем світу. На нашу думку, ці поняття є даниною розвитку концепцій природного права («свободи людини») й позитивізму («права людини»), інсталюваними в гуманітарне право. У той же час у конституційному праві України й більшості європейських країн відповідні поняття вживаються як взаємодоповнюючі – «конституційні права і свободи людини».

За своїм змістом права і свободи людини становлять собою право на володіння, користування й розпорядження політичними, економічними, соціаль-

ними та культурними (духовними) цінностями. За формою вони є видом, способом поведінки або діяльності особи чи колективу осіб у суспільстві з метою задоволення своїх політичних, економічних, соціальних і культурних (духовних) потреб та інтересів.

Отже, конституційні права і свободи людини – це елемент конституційно-правового статусу особи, зміст якого визначають закріплені й гарантовані Основним Законом країни межі легітимної діяльності або поведінки особи або колективу осіб щодо задоволення власних політичних, соціально-економічних, культурних та інших соціальних потреб.

Конституційні права і свободи людини мають системний характер. При цьому вони розрізняються за багатьма суттєвими ознаками, що дозволяють їх класифікувати за певними критеріями, а саме залежно: а) від суб'єкта їх поділяють на права і свободи людини та права і свободи громадянина, причому останні є більш поширеними; б) від виду суб'єкта – на індивідуальні й колективні; в) від генези – на природні й похідні; г) від характеру утворення – на основні (конституційні) й додаткові (конкретизуючі); д) від черговістю включення до конституції – на права першого, другого і третього покоління; е) від ступеня їх абсолютизації – на ті, що підлягають обмеженню, й на необмежені; ж) від змісту – на громадянські (особисті), політичні, економічні, соціальні й культурні.

Зараз учені пропонують також інші критерії відповідної класифікації. Розрізняють їх: (1) за предметом (політичні, економічні, соціальні, культурні (духовні), інформаційні й екологічні права і свободи людини); (2) за суб'єктами (індивідуальні й колективні права, права і свободи громадян України та права і свободи іноземців та осіб без громадянства); (3) за походженням (природні й позитивні (похідні)); (4) за віковою належністю (права дитини), права молоді, права літніх людей); (5) за статевою належністю (права жінок) і т. д. У своїй сукупності всі вони утворюють систему основних прав та свобод людини і громадянина, головними елементами якої традиційно вважають громадянські, політичні, економічні, соціальні й культурні права і свободи [2, с. 179].

Водночас більшість правників і правозахисників відзначають, що практичну значущість має, в першу чергу, класифікація прав і свобод людини за їх змістом. Ідеться про виокремлення громадянських, політичних, економічних, соціальних, культурних та інших прав і свобод.

Первинними правами, ідентифікованими людиною стосовно себе і свого буття, стали природні права, що належать від самого її народження. У цивілізаційно-правовій історії людства такі права називали «божественними», «наданими Богом». Нарешті, саме ці права і стали головною сентенцією класичного європейського конституціоналізму й були закріплені в перших конституціях і конституційних актах кінця XVIII – XIX ст. Нормування особистих прав і свобод ознаменувало собою зміцнення прав людини «першого покоління», або «першої хвилі». Тепер особисті права є стрижневими для системи конституційних прав і свобод людини в будь-якій країні світу, включаючи Україну.

Характерними ознаками особистих, або громадянських, прав і свобод людини стало те, що вони: (а) визнаються, а не встановлюються державою; (б) належать всім особам, які законно перебувають на території держави, а не тільки її громадянам; (в) є невідчужуваними, а їх обмеження не допускається або здійснюється частково за виняткових обставин; (г) забезпечені всією повнотою системи гарантій прав і свобод людини і т.д.

Невід'ємним для людини є її право на життя, що виникає з моменту її народження (ст. 27 Конституції), незалежно від належності особи до громадянства України й навіть від легальності перебування на її території. Указане право не може бути скасовано чи обмежено ким-небудь і з якихось мотивів. На вимогу Ради Європи Україна відмовилася від смертної кари як вищої міри покарання. Життя людини визнається найвищою цінністю, й держава бере на себе обов'язок захищати це право. Крім того, кожен має право захищати своє життя і здоров'я, а також життя і здоров'я інших людей від протиправних посягань. У зв'язку із цим кримінальне законодавство України закріплює інститути крайньої необхідності й необхідної оборони.

Важливим особистим правом є право кожної людини на повагу до її гідності (ст. 28 Конституції), що є її невід'ємним внутрішнім ставленням до себе як до унікальної, цілісної особистості, повноцінного члена суспільства. Ніхто не повинен зазнавати катувань, жорстокого, нелюдського або такого, що принижує його гідність поводження чи покарання. Стан розвитку демократії в Україні дозволяє стверджувати, що в державі існує належна гарантованість права людини на повагу до її гідності. У судах загальної юрисдикції України напрацьовано досвід розгляду позовів про захист честі й гідності особи, що свідчить про практичну готовність суспільства й держави забезпечувати реалізацію відповідного особистого права на національному рівні.

Основний Закон у ст. 29 також гарантує, що ніхто без добровільної згоди не може брати учасників в медичних, наукових та інших досліджах. Участь в останніх може ґрунтуватися виключно на добровільних засадах і за умов наукового характеру таких досліджень. Зазначене конституційне положення унеможливорює випробування на людях медичних препаратів, включаючи вакцини від епідемій, які знаходяться на стадії своєї апробації й не зареєстровані в установленому законодавством порядку.

Наступним особистим конституційним правом є право кожного на свободу й особисту недоторканність (ст. 29 Конституції). Воно передбачає, що ніхто не може бути заарештований або триматися під слідством, інакше як за вмотивованим рішенням суду й тільки на підставах і в порядку, встановлених законами. Інакше кажучи, кожна людина з моменту затримання чи арешту має право на правовий захист і на оскарження в суді цих дій, про які мають бути негайно повідомлені родичі затриманого чи заарештованого.

Ще одним фундаментальним особистим правом, закріпленим у ст. 30 Конституції, є право на недоторканність житла. Його зміст передбачає, що кожен має незаперечне право на гарантовану державою охорону його житла від неза-

конного проникнення й інших посягань з боку будь-яких суб'єктів конституційно-правових відносин. Цією ж статтею захищається право власників, законних орендарів або наймачів житла чи іншого володіння від проникнення до них, проведення в них огляду або обшуку, інакше як за вмотивованим рішенням суду.

У невідкладних випадках, пов'язаних із врятуванням життя людей і майна чи з безпосереднім переслідуванням осіб, підозрюваних у вчиненні злочину, можливий інший установлений законом порядок проникнення в житло або в інше володіння особи і проведення в них огляду й обшуку. Такий порядок установлюється Законом України «Про оперативно-розшукову діяльність» від 18 лютого 1992 р. з останніми змінами й доповненнями від 16 жовтня 2012 р. та іншими законами України у сфері правоохоронної діяльності.

Близьким і взаємодоповнюючим право на недоторканність житла є право на таємницю листування, телефонних розмов, телеграфної й іншої кореспонденції (ст. 31 Конституції). Це особисте право гарантується також нормами адміністративного і кримінального права, які встановлюють юридичну відповідальність за його порушення. Винятки можуть мати місце лише на підставі рішень суду у встановленому законом порядку з метою запобігання злочину чи з'ясування істини під час розслідування кримінальної справи, якщо іншим способом одержати інформацію неможливо. Такі випадки регулюються положеннями Законів України «Про оперативно-розшукову діяльність», «Про Службу безпеки України», «Про контррозвідувальну діяльність» та іншими нормативно-правовими актами.

Ще одним видом особистих прав людини є її права у сфері сімейного й особистого життя, які значною мірою залежать від морально-етичних норм, пануючих у суспільстві. Так, ст. 32 Основного Закону країни проголошує, що ніхто не може зазнавати втручання в його особисте й сімейне життя, крім випадків, передбачених Конституцією. Зокрема, не допускається збирання, зберігання, використання й розповсюдження конфіденційної інформації про особу без її згоди, крім визначених законом випадків і тільки в інтересах національної безпеки, економічного добробуту і прав людини. До неї належить інформація про усиновлення, про грошові вклади, заповіт, стан здоров'я, про особисті стосунки людини тощо.

У разі розповсюдження недостовірної інформації про особу або членів її сім'ї держава гарантує судовий захист права спростувати її, вилучення її й відшкодування моральної і матеріальної шкоди, завданої її збиранням, зберіганням і розповсюдженням. Як правило, йдеться про інформацію, що наносить шкоду особистій і діловій репутації людини та членів її сім'ї.

Іншим особистим правом людини і громадянина є право на вільне пересування, вільне проживання й вільний виїзд з території України, визначене ст. 33 Конституції. Воно є порівняно новим для вітчизняної конституційної теорії і практики, оскільки в радянський час таке права не тільки не існувало, а й заперечувалось. Одним з позитивних здобутків його закріплення в Конституції України 1996 р. стала ліквідація архаїчного інституту прописки. Зміст

конституційного права на вільне пересування, вільне проживання й вільний виїзд з території України передбачає повну свободу особистості при виборі місця мешкання або роботи. До того ж Українська держава гарантує своїм громадянам право повернення на Батьківщину в будь-який час.

До особистих прав і свобод слід віднести також право на свободу думки і слова (ст. 34 Конституції) і право на свободу світогляду й віросповідання (ст. 35 Конституції). Деякі правознавці вказують на їх дуалістичну сутність, яка полягає в можливості відносити ці права людини як до громадянських, так і до культурних.

І хоча зміст розглянутих особистих прав людини достатньо вивчено в українській конституційно-правовій доктрині, проте їх реалізація вимагає свого подальшого теоретичного дослідження й належного методологічного обґрунтування.

Список літератури: 1. Витрук Н. В. Общая теория правового положения личности : моногр. / Н. В. Витрук. – М. : Норма, 2008. – 448 с. 2. Погорілко В. Ф. Конституційне право України : підруч. / В. Ф. Погорілко, В. Л. Федоренко. – К. : Юрид. думка, 2010. – 544 с. 3. Скрипнюк О. В. Курс сучасного конституційного права України : акад. вид. / О. В. Скрипнюк. – Х. : Право, 2009. – 468 с. 4. Совгіря О. В. Конституційне право України : навч. посіб. / О. В. Совгіря, Н. Г. Шукліна. – К. : Юрінком Інтер, 2007. – 632 с.

ПРАВА И СВОБОДЫ ЧЕЛОВЕКА И ГРАЖДАНИНА: МЕЖДУНАРОДНЫЕ СТАНДАРТЫ, НАЦИОНАЛЬНАЯ ПРАКТИКА И ПРОБЛЕМЫ ИХ КОНСТИТУЦИОННОЙ МОДЕРНИЗАЦИИ В УКРАИНЕ

Скрипнюк А. В.

В статье анализируются некоторые проблемы, возникающие в связи с имплементацией европейских стандартов прав человека в украинское законодательство. Рассматриваются возможные пути повышения эффективности прецедентной практики Европейского суда по правам человека. Всесторонне обосновывается мысль, что в новой Конституции Украины формулировки конкретных прав должны быть изложены таким же образом, как это имеет место в Европейской конвенции о защите прав человека и основных свобод 1950 г.

Ключевые слова: права человека, Страсбургский суд, имплементация международных стандартов, классификация конституционных прав, Конституция Украины 1996 г.

THE HUMAN RIGHTS AND FREEDOMS: INTERNATIONAL STANDARDS, NATIONAL PRACTICES AND PROBLEMS OF THEIR CONSTITUTIONAL MODERNIZATION IN UKRAINE

Scripnyuk O. V.

The article deals with some problems arising in connection with the implementation of European human rights standards in Ukrainian legislation. Discusses possible ways to improve the efficiency of the precedent law of the European Court of Human Rights. The author comprehensively corroborates the idea that in the new Constitution of Ukraine formulation of specific rights should be set out in the same way as in the European Convention for the protection of human rights and fundamental freedoms of 1950.

Key words: human rights, the Strasbourg Court, the implementation of international standards, the classification of constitutional rights, the Constitution of Ukraine 1996.

Надійшла до редакції 14.01.2014 р.